

ΠΕΡΙ ΜΙΑΝ ΚΡΗΤΙΚΗΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΝ

Ἡ παράδοξος τοιχογραφία, ποὺ ἐδῶ πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, εὐρίσκεται εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τοῦ χωρίου Πλεμενιανὰ τῆς Κρήτης, ἀπεικόνις δὲ αὐτῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Καλοκύρη¹. Εἰκονίζεται εἰς τὴν τοιχογραφίαν αὐτὴν ὁ ἀπόστολος Βαρθολομαῖος ὄρθιος, γυμνός, ἔχων ἐρριμμένον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ τοῦ ὤμου τὸ ἀφαιρεθὲν δέρμα του.

Ἡ ἰσχυρῶς ρεαλιστικὴ αὐτὴ εἰκὼν εἶναι μοναδική, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, εἰς τὴν ὀρθόδοξον εἰκονογραφίαν καὶ προκαλεῖ πολλὴν ἐκπληξιν εἰς τὸν συνηθισμένον μὲ τὸν ἰδεαλιστικὸν χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

Ἡ παράστασις ἐξ ἄλλου αὐτὴ εἶναι ἐντελῶς ξένη καὶ πρὸς τὴν ἀγιολογικὴν καὶ πρὸς τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τὴν σχετικὴν πρὸς τὸ εἶδος τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ ἀποστόλου Βαρθολομαίου.

Παρὰ τὴν ἐξαιρετικὴν τῆς ὅμως σημασίαν, ἔμεινε δυστυχῶς ἡ μοναδικὴ αὐτὴ τοιχογραφία ἐντελῶς ἀσχολίαστος ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος τὴν ἀπεικόνισίν τῆς. Ἐνομίσαμεν λοιπὸν σκόπιμον ν' ἀσχοληθῶμεν δι' ὀλίγων μὲ αὐτὴν καὶ μὲ τὴν ἀξίαν ποὺ ἔχει διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κρήτην.

Θὰ ἴδωμεν λοιπὸν πρῶτον τὰ κείμενα τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ μαρτύριον τοῦ ἀποστόλου Βαρθολομαίου, κατόπιν δὲ θὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἐκ τούτων ἀπορρεούσας εἰκονογραφικὰς παραστάσεις.

Ἡ ἔρευνα αὐτὴ θὰ μᾶς διευκολύνῃ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς κρητικῆς ταύτης τοιχογραφίας, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τοῦ παρόντος μικροῦ ἄρθρου.

Εἰς μίαν ἀπόκρυφον διήγησιν, διασωθεῖσαν καὶ εἰς τὴν λατινικὴν, τὴν ἀρχικὴν, ὡς φαίνεται, σύνταξιν, καὶ εἰς ἑλληνικὴν πιστὴν αὐτῆς μετάφρασιν, ἀναφέρεται ὅτι ὁ βασιλεὺς Ἀστρήγης «*fecit fustibus caedi sanctum apostolum Bartholomaeum, caesum autem jussit decollari*», εἰς δὲ τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν «καὶ ἐκέλευσε ραβδίζε-

¹) Κ. Καλοκύρη, Αἱ βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθήναι, 1957 πίν. XCVIII καὶ σ. 122. Δυστυχῶς ὁ συγγραφεὺς οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τῆς λοιπῆς διακοσμήσεως διὰ τοιχογραφίων τοῦ ναοῦ οὔτε περὶ τῆς χρονολογίας των. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα θὰ ἦσαν πολὺ χρήσιμα.

σθαι τὸν ἅγιον ἀπόστολον Βαρθολομαῖον, καὶ οὕτως ἐκδαρθέντα ἀποκεφαλισθῆναι αὐτόν»².

Ἐκ τῶν παλαιότερων βυζαντινῶν συγγραφέων ὁ μόνος, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὁ ἀκολουθῶν τὴν παράδοσιν αὐτὴν περὶ τῆς ἐκδορᾶς τοῦ ἀποστόλου, εἶναι ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ὁ ὁποῖος γράφει εἰς τὸ ἐγκώμιον τὸ ἀφιερωμένον εἰς αὐτόν «Φασὶν γὰρ αὐτὸν μετὰ τὸ πολλὰς καὶ ἀνηκέστους ὑποῖσαι κολάσεις, ἐκδεδάρθαι ὑπὸ τῶν ἁσβεῶν εἰς θύλακος εἰδος· εἶθ' ὕστερον ὑπὸ τῶν πιστῶν τετάφθαι»³. Ἐκ τοῦ κειμένου αὐτοῦ φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ περὶ ἐκδορᾶς τοῦ ἀποστόλου ἦσαν μᾶλλον πράξεις ὅχι γενικῶς παραδεδεγμένη, ὅπως τοῦλάχιστον δεικνύει τὸ ρῆμα φασί, ποὺ μεταχειρίζεται ὁ Στουδίτης.

Μετὰ τοὺς εἰκονομαχικοὺς χρόνους εἰς τὰ Μηνολόγια, εἰς τὰ Μηναῖα, εἰς τὰ Συναξάρια, καθὼς καὶ εἰς τὰς ὁμιλίαις καὶ τὰ ἐγκώμια, ὑπάρχει ἀπλότος ὁμοφωνία ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ ἀποστόλου. Κατὰ τὰ κείμενα ταῦτα, ὁ Βαρθολομαῖος ὑπέστη τὸν διὰ τοῦ σταυροῦ θάνατον ἐν Ἀρβανουπόλει, Ἀδερνιουπόλει ἢ Οὐρβανοπόλει τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας⁴.

Τὴν παράδοσιν αὐτὴν περὶ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ ἀποστόλου ἠκολούθησε κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους καὶ ἡ ὀρθόδοξος εἰκονογραφία. Πράγματι, εἰς τὴν σχετικὴν μικρογραφίαν τοῦ περιφύμου κώδ. 510 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ὁ ὁποῖος περιέχει τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἐγράφη δὲ καὶ διεκοσμήθη μετὰ τῶν ἐτῶν 880 καὶ 886 πρὸς χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα, εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν, τὴν ἀρχαιότεραν ἐκ τῶν, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, γνωστῶν παραστάσεων τοῦ μαρτυ-

²) R. A. Lipsius - M. Bonnet, Acta apostolorum apocrypha, II, 1, Lipsiae, 1898, 149. Εἰς τὸ κείμενον αὐτὸ (σ. 131) ὑπάρχει λεπτομερὴς καὶ ἐναργαστὰ περιγραφή τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀποστόλου ἀξία πολλῆς προσοχῆς. Αὕτη θέον νὰ προστεθῇ εἰς τὰς ἀναλόγους, ἀλλ' ὅχι ἴσως τόσον λεπτομερεῖς καὶ ἐναργεῖς περιγραφὰς τῶν χαρακτηριστικῶν ἱερῶν προσώπων, τὰς περιχομένας εἰς βυζαντινὰ κείμενα, ὅπως τοῦ Ἑλπίου κ. ἄ. Πρβ. Μ. Χατζηδάκη ν. εἰς τὴν Ε.Ε.Β.Σ. 14, 1938, 393 κ. ἐξ.

³) Migne, P. G. 99, 797.

⁴) Μηνολόγιον Βασιλείου Β': «...σταυρῷ παραδοθεὶς ἐν Ἀβερνιουπόλει τελειοῦται ἐνδόξως...». Migne, P. G. 117, 493. Συναξάριον 11ης Ἰουνίου: H. Delehay, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxellis, 1902, 744 κ. ἐξ. Πρβ. καὶ στ. 781. Ὅμοια καὶ εἰς τὸ Μηναῖον τῆς 11ης Ἰουνίου. Νικήτας Παφλαγών: «...μαστιγοῦσι, καὶ ἀνασταυροῦσιν, ἄξιον ἐπιφωνοῦντες τὸν τοῦ σταυρωμένου μύστην σταυρὸν ἡν ζῆμειαν ὑποστειν». Migne, P. G. 105, 200. Πρβ. καὶ στ. 213: «σταυροῦται ἐν τῇ μεγάλῃ Ἀρμενίᾳ τῆς Ἀνατολῆς».

ρίου τοῦ ἀποστόλου, ὁ Βαρθολομαῖος εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ σταυροῦ φέρων μακρὸν μέχρι τῶν ποδῶν του φθάνον κολόδιον⁶.

Καθ' ὅμοιον τρόπον, ἀλλὰ μὲ βραχὺ περίζωμα, εἰκονίζεται ὁ ἐσταυρωμένος ἀπόστολος καὶ εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἐγχαράκτους παραστάσεις τῶν ὀρειχαλκίωνων θυρῶν τοῦ Ἀγίου Παύλου ἔξω τῶν τειχῶν τῆς Ρώμης, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τὰς ἐπ' αὐτῶν ἐπιγραφὰς εἶναι γνωστὸν ὅτι ἔγιναν τὸ 1070 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τοῦ τεχνίτου Στχυρακίου⁷.

Τὸν 12ον αἰῶνα εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. Suppl. gr. 27, ἀποκειμένου ἐπίσης εἰς τὴν Ἑθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων, βλέπομεν τὸν ἀπόστολον ὁμοίως ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Δύο ἄνδρες σύρουں τὰ περὶ τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ δεμένα σχοινία, ἐνῶ εἰς τρίτος προσπαθεῖ ν' ἀφαιρέσῃ τὸν ἥλον ἀπὸ τὴν δεξιὰν χεῖρα τοῦ ἐσταυρωμένου⁸. Πρόκειται πιθανότατα περὶ τῆς σκηγῆς τῆς ὑπὸ τῶν πιστῶν καταδιδάσεως ἀπὸ τοῦ σταυροῦ τοῦ σώματος τοῦ ἀποστόλου, τὸ ὅποιον οἱ «ἐν τῷ τέλει αὐτοῦ πιστοὶ εὐθεθέντες» ἔκλεισαν εἰς λιθίνην λάρνακα καὶ κατέθεσαν ἐν Οὐρβανουπόλει⁹.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων ἡ ὁρθόδοξος εἰκονογραφία ἐξακολουθεῖ νὰ εἰκονίζῃ τὸν ἀπόστολον ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Εἰς τὴν ἀνέκδοτον ἀκόμη μικρογραφίαν τοῦ κώδ. Gr. th. f. 1 τῆς Βοδλημιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης, γραφέντα καὶ διακοσμηθέντα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1322 καὶ 1340¹⁰, ἡ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ παράστασις τοῦ Βαρθολομαίου εἶναι λίαν ἀνάλογος πρὸς τὴν εἰς τὸν Παρισινὸν κώδικα 510, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος.

Ἡ ἰδίᾳ τέλος εἰκονογραφικὴ παράδοσις περὶ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Βαρθολομαίου συνεχίζεται καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν αἰῶνας. Οὕτω πράγματι περιγράφουν τὸ μαρτύριον τοῦ ἀποστόλου καὶ ὁ Διονύσιος εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων¹¹, καθὼς ἐπίσης καὶ αἱ πηγαὶ αὐτοῦ¹². Πρὸς τὰς περιγραφὰς ταύτας συμφωνοῦσι καὶ μεταγε-

⁶) Ἀπεικόνις ἐν H. O m o n t, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1929, πίν. XXII (μεσαιὶα εἰκὼν τῆς τελευταίας σειρᾶς).

⁷) Ἀπεικόνις ἐν Ch. B a y e t, *L' art byzantin*, 3η ἐκδ. Paris, 1904, σ. 207, εἰκ. 69 (Κεντρικὴ παράστασις τῆς μεσαιᾶς σειρᾶς). Πρβ. καὶ σ. 204. Ἐπίσης παρὰ L. de B e y l i é, *L' habitation byzantine*, Grenoble - Paris, 1902, σ. 181.

⁸) Ἀπεικόνις ἐν O m o n t, ἐνθ' ἄν. πίν. C. 9.

⁹) Νικητὰς Παφλαγῶν παρὰ M i g n e, P. G. 105, 213.

¹⁰) Διὰ τὴν χρονολογίαν βλ. P. I o a n n o u ἐν B. Z. 50, 1957, 307 κ.ἐξ.

¹¹) Διονύσιος, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐκδ. Α. Παπαδοπούλου. Κεραμῶς, Περτρούπολις, 1909, 205 ια'.

¹²) Αὐτόθι, 265, 300.

νέστεραι τοιχογραφίαι, όπως π. χ. μία τοιαύτη του 18^{ου} ἴσως αἰῶνος ἀνέκδοτος εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Ἀγυαῖς Θεσσαλίας¹².

Καὶ ἡ ἀγιολογικὴ λοιπὸν καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοσις τῆς ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν ἐποχῆς μέχρι τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς Τουρκοκρατίας παραδέχεται τὸ διὰ τοῦ σταυροῦ μαρτύριον τοῦ ἀποστόλου.

Ἄλλως ἔχουσιν ὅμως τὰ πράγματα εἰς τὴν δυτικὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν δυτικὴν τέχνην.

Ἡ Δύσις ἠκολούθησεν, ὥς φαίνεται, τὴν ἀπόκρυφον λατινικὴν διήγησιν, περὶ τῆς ὁποίας, ὅπως καὶ περὶ τῆς ἑλληνικῆς αὐτῆς μεταφράσεως, ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω. Τοῦτο ἐξάγεται ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Βαρθολομαίου, τὴν περιεχομένην εἰς τὴν περίφημον συλλογὴν βίων ἁγίων, γνωστὴν μὲ τὸ ὄνομα *Legenda aurea*, τὴν ὁποίαν συνέθεσε περὶ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ὁ Ἰάκωβος ἐκ Βοραγινῆς. Ἐκεῖ πράγματι τὰ τοῦ θανάτου τοῦ ἀποστόλου ἐκτίθενται μέχρι ἐνὸς σημείου ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀπόκρυφον λατινικὴν διήγησιν «...διέταξεν (ὁ βασιλεὺς) νὰ κτυπηθῇ μὲ ῥάβδους καὶ τέλος νὰ ἐκδραῖ ζῶν»¹³. Ἀπὸ τὰ κατωτέρω ὅμως λεγόμενα φαίνεται ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς *Legenda aurea* δὲν ἦτο ἀπολύτως βέβαιος περὶ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὅποιον πράγματι ἐμαρτύρησεν ὁ ἀπόστολος. Προσθέτει ὁντως οὕτως: «Περὶ τοῦ ἀκριβοῦς εἶδους τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Βαρθολομαίου αἱ γνώμαι διαφέρουν, διότι ὁ ἅγιος Δωρόθεος βεβαιώνει ρητῶς ὅτι ἐσταυρώθη καὶ προσθέτει ὅτι τὸ μαρτύριόν του ἔλαβε χώραν εἰς μίαν πόλιν τῆς Ἀρμενίας ὀνομαζομένην Ἀλβανον, ὅπως ἐπίσης ὅτι ἐσταυρώθη μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω. Ἐξ ἄλλου ὁ ἅγιος Θεόδωρος¹⁴ βεβαιώνει ὅτι ὁ ἀπόστολος ἐξεδράχθη ζῶν καὶ ὑπάρχουν ἀκόμη ἄλλοι ἱστορικοὶ ἰσχυρίζόμενοι ὅτι ἀπεκεφαλίσθη. Ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ διαφωνία αὐτὴ εἶναι φαινομενικὴ, διότι τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ παραδεχθῶμεν

¹²) Τὴν γνωρίζω ἀπὸ μίαν ὀχι πολὺ εὐκρινῆ φωτογραφίαν εἰς τὴν Συλλογὴν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας (ἀριθ. 4122), ἀποκειμένην τώρα εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Δὲν ἔχω καμίαν πληροφορίαν ἂν αἱ τοιχογραφίαι αὐταὶ φέρουν χρονολογίαν.

¹³) Εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἠδυνήθην δυστυχῶς νὰ εὑρω τὸ λατινικὸν κείμενον τῆς *Legenda aurea*. Διὰ τοῦτο ἐχρησιμοποίησα τὴν πιστοτάτην γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ T. de Wyzewa, *Le bienheureux Jaques de Voragine. La Légende dorée*, Paris, 1929, 456.

¹⁴) Ἐννοεῖ πιθανῶς τὸν Θεόδωρον Στουδίτην, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα ἦσαν γνωστὰ εἰς τοὺς δυτικούς ἀπὸ τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἀναστασίου τοῦ βιβλιοθηκαρίου.

ὅτι ὁ ἅγιος πρῶτον ἐσταυρώθη, κατόπιν, διὰ περισσοτέρας βασάνους, ἐξεδάρη ζῶν καὶ τέλος ἀπεκεφαλίσθη»¹⁵.

Παρὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ὁμῶς ἀθεβαιότητα, γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ παράδοσις περὶ τῆς ἐκδορᾶς τοῦ Βαρθολομαίου ἐπεκράτησεν ἀπολύτως εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὰ ἀγάλματα τὰ κοσμοῦντα τὰς προσόψεις τῶν καθεδρικῶν ναῶν, ὁ ἀπόστολος εἰκονίζεται πάντοτε κρατῶν ὡς ἔμβλημα τὴν μάχαιραν, μὲ τὴν ὁποίαν ἐξεδάρη¹⁶, εἰς ἄλλα δὲ μνημεῖα παριστάνεται ἔχων εἰς τὴν χεῖρα τὸ ἀφαιρεθὲν δέρμα του¹⁷. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Μιχαὴλ Ἀγγελος, ζωγραφίζων τὴν περίφημον τοιχογραφίαν τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἰς τὴν Capella Sistina τοῦ Βατικανοῦ (1536 - 1541), παρέστησε τὸν Βαρθολομαῖον κρατοῦντα εἰς τὴν δεξιὰν τὴν μάχαιραν, τὴν ὁποίαν δεικνύει εἰς τὸν Σωτῆρα, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν τὸ δέρμα του, ὅπου ὁ καλλιτέχνης εἰκόνισε τὰ ἴδια αὐτοῦ χαρακτηριστικά¹⁸.

Τὴν εἰκονογραφικὴν τέλος παράδοσιν τῆς ἐκδορᾶς τοῦ ἀποστόλου ἀκολουθεῖ καὶ ἡ παράστασις τοῦ μαρτυρίου του μεταξὺ τῶν κατὰ βυζαντινὴν τεχνοτροπίαν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας, γενομένων εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Ἐκεῖ ὁμῶς ὑπάρχει ἀρκετὰ μεγάλη διαφορά ἀπὸ τὰ καθαρῶς δυτικὰ μνημεῖα. Εἰς τὴν παράστασιν δηλαδὴ αὐτὴν εἰκονίζονται οἱ δῆμιοι χαράσσοντες μὲ μάχαιραν λωρίδας εἰς τὸ δέρμα τῆς χειρὸς καὶ τοῦ ποδὸς τοῦ ἀποστόλου¹⁹.

Μετὰ τὴν γενομένην ἐπισκόπησιν τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐμαρτύρησεν ὁ Ἅγιος Βαρθολομαῖος συμφώνως πρὸς τὴν ὀρθόδοξον καὶ πρὸς τὴν δυτικὴν παράδοσιν, ὅπως καὶ τῶν μνημείων, ποὺ ἀκολουθοῦν τὰς δύο διαφορετικὰς αὐτὰς παραδόσεις, ἂν ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Κρήτης, ὁπόθεν ἐλάβομεν ἀφορμὴν διὰ τὴν παροῦσαν ἔρευναν, δὲν νομίζω ὅτι θὰ δυσκολευθῶμεν νὰ καταλήξωμεν εἰς ἕνα θετικὸν συμπέρασμα. Εἶναι δηλαδὴ φανερόν ὅτι ἡ τοιχογραφία τῶν Πλεμενιανῶν οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν οὔτε μὲ τὴν ἀγιολογικὴν οὔτε μὲ τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Αὕτη, χωρὶς οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν, ἀκολουθεῖ δυτικὸν πρότυπον, τὸ ὁποῖον ὁ λαϊκός,

¹⁵) Wy z e w a, ἐνθ' ἄν. 457.

¹⁶) Βλ. E. M â l e, L' art religieux du XIIIe siècle en France, 6η ἐκδ. Paris, 1925, 309. Πρβ. καὶ τὸν πίνακα εἰς τὴν σ. 313. Ἐπίσης M. L i e f m a n n, Kunst und Heilige, Jena, 1912, 32 καὶ 297 ἐν λ. Messer.

¹⁷) L i e f m a n n, ἐνθ' ἄν. 32 καὶ 285 ἐν λ. Haut.

¹⁸) Βλ. προχέρως Ch. de Tolnay, Michel Ange, Paris, 1951, πίν. 174, 184.

¹⁹) Βλ. τὴν ἀπεικόνισιν προχέρως ἐν W. Weid l é, Les mosaïques venetiennes, Milano, 1956, πίν. 80.

ὅπως φαίνεται, ζωγράφος ἔχει μεταφέρει εἰς τὴν πατροπαράδοτον βυζαντινὴν τεχνοτροπίαν. Ὅτι ὁ τεχνίτης αὐτὸς ἦτο Ἑλλήν οὐδεμία δύνανται, νομίζω, νὰ υπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅπως ἄλλωστε δεικνύει καὶ ἡ συνοδεύουσα τὴν παράστασιν ἐλληνικὴ ἐπιγραφή. Διὰ τὴν ἔκτασιν ἐξ ἄλλου τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ ζωγράφου τούτου θὰ ἠδύναντο ἀσφαλῶς νὰ μᾶς διαφωτίσουν αἱ ὑπόλοιποι, ἂν ὑπάρχουν, τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τούτου, περὶ τῶν ὁποίων οὐδὲν δυστυχῶς γνωρίζω.

Ἡ ἀπασχολήσασα ἡμᾶς τοιχογραφία προσθέτει οὕτω πολύτιμον στοιχεῖον εἰς τὰ ἐλάχιστα ἄλλα μέχρι τοῦδε γνωστὰ παραδείγματα δυτικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὴν ὀρθόδοξον θρησκευτικὴν τέχνην τῆς Κρήτης.

Ἡ δυτικὴ αὐτὴ ἐπίδρασις, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὰ ὀλίγα ταῦτα παραδείγματα, ἐμφανίζεται ὑπὸ διαφόρους μορφάς. Ὁ κορμὸς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀγίου Ὁνουφρίου, ὁ ἀποκείμενος εἰς τὸ Ἱστορικὸν Μουσεῖον Κρήτης²⁰, μιμεῖται ἀπλῶς τὴν συνήθειαν τῶν καθολικῶν νὰ κοσμοῦν τὰς ἐκκλησίας των μὲ ὀλογλύφους μαρμαρίνας εἰκόνας. Ἡ εἰκονογραφία του εἶναι, ὡς νομίζω ὅτι ἀπέδειξα²¹, ἡ κυριαρχοῦσα εἰς τὴν ὀρθόδοξον κρητικὴν ζωγραφικὴν τοῦ 17^{ου} αἰῶνος. Ἡ ἐντελὴς ἐξωτερικὴ αὐτὴ δυτικὴ ἐπίδρασις, ἡ χρησιμοποίησις δηλαδὴ ἀγάλματος ἀντὶ ζωγραφημένης εἰκόνας, ἐμφανίζεται εἰς τὰ ἔργα τῶν Κρητῶν ἀγιογράφων τῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν περιόδου καὶ ὑπὸ ἄλλην μορφήν. Εἰς τὴν κατασκευὴν δηλαδὴ ζωγραφημένων ἐπὶ ξύλου εἰκόνων μὲ περικεκομμένον τὸ γύρω τῆς μορφῆς μέρος τῆς σανίδος, ὥστε νὰ δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ἀγαλμάτων. Παραδείγματα χαρακτηριστικὰ θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος τῆς Συλλογῆς Δ. Λοβέρδου μὲ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Κρητὸς Ἑμμανουὴλ Λαμπάρδου καὶ χρονολογίαν 1611²², ὅπως καὶ ὁ Ἐνταφιασμὸς τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ἑμμανουὴλ Τζάνε καὶ χρονολογίαν 1677, ὁ ἀποκείμενος εἰς τὸν ἐλληνικὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας²³.

Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναΐσκου τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ Σκλαβεροχώρι Πεδιάδος, ποὺ ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὸν 15^{ον} αἰῶνα (παλαιότεραι

²⁰) Βλ. Α. Ευγόπουλον εἰς τὴν Ε.Ε.Β.Σ. 15, 1939, σ. 268 κ. ἐξ. εἰκ. 5 κ. ἐξ. Σ. Ἀλεξίου, Ὁδηγὸς Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης, Ἡράκλειον, 1953, σ. 19, ἀριθ. 73.

²¹) "Ενθ' ἀν. 273 κ. ἐξ.

²²) Ἀπεικόνισις ὑπὸ J. Myslivec ἐν Seminarium Kondakovianum, 7, 1935, πίν. VII. 2.

²³) Εἰκὼν προχείρως ἐν Α. Ευγόπουλου, Σχέδιον ἱστορίας θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν, Ἀθήναι, 1957, πίν. 57. 1. Πρβ. καὶ σ. 236 κ. ἐξ.

τοῦ 1481)²⁴, δεικνύει ἄλλην μορφήν τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως. Ὁφείλεται πιθανώτατα εἰς ἰδιαζούσας τοπικὰς συνθήκας διαβιώσεως τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν καθολικοῦ δόγματος Κρητῶν, συνθήκας, τὰς ὁποίας μόνον εἰδικαὶ ἱστορικαὶ ἔρευναι δύνανται, νομίζω, νὰ διαφωτίσουν.

Ἡ παρουσία ὅμως αὐτῇ δυτικοῦ ἁγίου μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς τὰς φορητὰς εἰκόνας, εἰς τὰς ὁποίας παριστάνονται ὁμοῦ εἰκονογραφικαὶ σκηναὶ καὶ ἱεραὶ μορφαὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, εἰκόνας, ποὺ ἐξωγράφιζαν εἰς τὴν Βενετίαν Ἕλληνες, Κρήτες κατὰ τὸ πλεῖστον ἁγιογράφοι, οἱ γνωστοὶ δηλαδὴ *Madonneri*²⁵.

Ἄν ὅμως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου εἰς τὸν ναῦσκον τοῦ Σκλαβεροχωρίου τὸ ξένον στοιχεῖον περιορίζεται ἀπλῶς καὶ μόνον εἰς τὴν παρουσίαν δυτικοῦ ἁγίου μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου τῶν Πλεμενιαῶν, ποὺ μᾶς ἀπησχόλησεν εἰς τὸ παρὸν μικρὸν ἄρθρον. Ἡ τελευταία αὐτῇ ἀποτελεῖ μοναδικὸν μέχρι τοῦδε γνωστὸν, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, παράδειγμα ἀπεικονίσεως ἁγίου τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τύπον, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀντιγραφῇ χωρὶς καμίαν ἀμφιβολίαν ἀπὸ δυτικόν, ὅπως νομίζω ὅτι ἐπαρκῶς ἀπέδειξα, πρότυπον.

Ὑπάρχει λοιπὸν ἀναμφισβήτητος δυτικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν τέχνην τῆς Κρήτης. Αὕτη, προκειμένου περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐμφανίζεται εἰς ὠρισμένας μόνον δευτερευούσης σημασίας λεπτομερείας, ὅπως τὰ ὀξυκόρυφα τόξα, ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος κ. ἄ. Αἱ κατόψεις ὅμως καὶ γενικώτερον τὰ ἀρχιτεκτονικὰ συστήματα, συμφώνως πρὸς τὰ ὁποῖα ἔχουν κτισθῇ αἱ πολυάριθμοι ἐκκλησίαι τῆς Κρήτης, οὐδεμίαν δεικνύουν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν.

Εἰς τὴν ζωγραφικὴν τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ παρὰδείγματα εἶναι βεβαίως ἐλάχιστα, ὅπως εἶδομεν, καὶ τοῦτο, διότι ἡ ἔρευνα τῶν τοιχογραφημένων μνημείων τῆς Κρήτης μόλις τώρα ἀρχίζει νὰ γίνεταί μετὰ τὸν συστηματικόν. Ἦδη ὅμως ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν δημοσιευμένων κρητικῶν μνημείων ἐπιβεβαιώνει τὴν δυτικὴν ἐπίδρασιν, ἰδίως εἰς λεπτομερείας, ποὺ ἡ ἀνίχνευσις των χρειάζεται προσεκτικὴν ἐξέτασιν. Παράδειγμα τὰ δυτικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα διεπίστωσεν ὁ κ. Ν. Δρανδάκης εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου φονεύοντος τὸν δράκοντα, τὴν εὐρισκομένην μεταξὺ τῶν ἀπὸ τοῦ 1401 τοιχογραφιῶν τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὸν Ἄρτον τῆς Ρεθύμνης²⁶.

²⁴) Βλ. Εὐγγελοπούλου, Σχέδιον, 81 κ. ἐξ. ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²⁵) Περὶ αὐτῶν βλ. Εὐγγόπουλον, ἐνθ' ἀν. 263 κ. ἐξ.

²⁶) Ν. Δρανδάκης εἰς τὰ Κρητ. Χρονικά, ΙΑ, 1957, 96.

Δυτική λοιπόν επίδρασις ὑπάρχει ὅπωςδῆποτε εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης. Εἶναι ὅμως αὕτη ἐξωτερικὴ μᾶλλον, περιοριζομένη εἰς λεπτομερείας δευτερευούσης σημασίας. Ἡ διείσδυσις τῶν ὀλίγων αὐτῶν δυτικῶν στοιχείων ἦτο ἄλλωστε ἀναπόφευκτος καὶ τὴν ἐξηγεῖ ἀπολύτως ἡ ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας βενετικὴ ἐπὶ τῆς μεγαλονήσου κυριαρχία. Τὰ ἐλάχιστα αὐτὰ δυτικὰ δάνεια οὐδόλως μειώνουν τὴν σημασίαν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης. Τοῦναντίον οἱ λαϊκοὶ τεχνῖται τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν εἶναι ἄξιοι θαυμασμοῦ διὰ τὴν ἔμμονον προσήλωσίν των εἰς τὴν παλαιὰν πατροπαράδοτον ὀρθόδοξον καλλιτεχνικὴν καὶ εἰκονογραφικὴν παράδοσιν.

Εἰς τὸν ἔχοντα πρὸ ὀφθαλμῶν τ' ἀνωτέρω θὰ γίνῃ ἐντελῶς φανερὸν πόσον διάφορα εἶναι τὰ πράγματα, προκειμένου περὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου, ποῦ μᾶς ἀπησχόλησεν εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον. Εἰς αὐτὴν δὲν πρόκειται, ὅπως εἶδομεν, περὶ ἐξωτερικῆς ἀπλῶς ἐπιδράσεως, ἀλλὰ περὶ πιστῆς ἀπομιμήσεως δυτικοῦ προτύπου καθ' ὅλοκληρίαν ξένου καὶ εἰκονογραφικῶς καὶ ἀγιολογικῶς πρὸς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν. Ἡ περίπτωσις ἐδῶ εἶναι, ἀπὸ ὅσα μέχρι τοῦδε τοῦλάχιστον γνωρίζομεν περὶ τῆς τέχνης εἰς τὴν Κρήτην, ἐντελῶς ἐξαιρετικὴ καὶ διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς αὐτὸν εἶναι, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, ἀνάγκη λεπτομερεστέρας ἐξετάσεως ὁλοκλήρου τῆς γραπτῆς διακωσμῆσεως τοῦ ναοῦ τῶν Πλεμενιανῶν.

Α ΕΥΓΓΟΥΛΟΥΣ